

مسئولیت دولت در شرایط ویروس کرونا با استفاده از آیات و روایات

اختر سلطانی^۱، جواد فریادیان^۲

۱- استادیار گروه الهیات، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران (نویسنده مسئول)

مرکز تحقیقات مطالعات علوم قرآن و حدیث با رویکرد الگوی پیشرفت اسلامی، واحد ایلام، ایلام، ایران.

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ایلام، ایلام، ایران

چکیده

جبران خسارت و برگرداندن شرایط به حالت قبل از ورود ضرر و زیان به آسیب دیده هدف اصلی مسئولیت مدنی است و می توان گفت اصل لزوم جبران خسارت، مهم ترین اصل حاکم بر مسئولیت مدنی است. وجود ویروس کرونا و محدودیتهای ناشی از آن، مشکلاتی را در زندگی مردم بوجود آورده است. اقشار کم درآمد به دلیل اینکه دولت تصمیم گرفت بازارها را تعطیل کند و سبب رکود بازار کسب و کارهای آزاد شد، قربانی اصلی در این وضعیت فراگیری ویروس کرونا می باشند. این ویروس می تواند دستاوردهای توسعه ای که طی سالهای گذشته بدست آمده است را معکوس کند، تحقیق حاضر می کوشد تا مسئولیت دولت در برابر مردم را در این شرایط کرونا با استفاده از آیات و روایات و قواعد فقهی نشان دهد. بر اساس آیات و روایات می توان اثبات کرد که مردم برای ادامه زندگی خود مطالباتی به حق از دولت دارند و دولت به موجب مسئولیت مدنی که در برابر شهروندان دارد می بایست این مطالبات را برآورده ساخته و زندگی را تا حد ممکن با دوران قبل از شیوع ویروس برابر کند.

کلمات کلیدی: کرونا، مسئولیت مدنی، پیشگیری

مقدمه

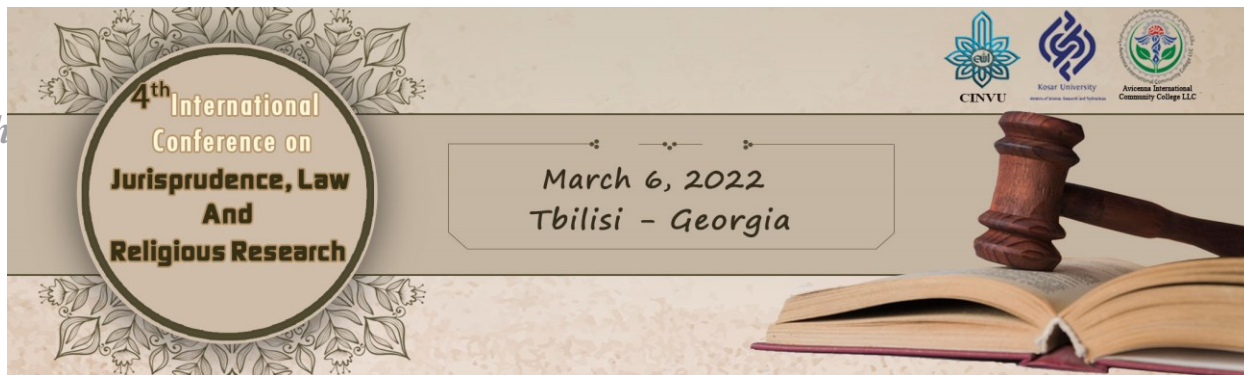
بر اساس ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتي یا به هرحق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد (قانون مسئولیت مدنی مصوب ۷ اردیبهشت ۱۳۳۹). یک اصل حقوقی شناخته شده در اکثر نظام‌های حقوقی وجود دارد که بر اساس آن شخص تنها مسئول خساراتی می‌باشد که خود سبب ایجاد آنها بوده است. زیان‌دیده با عدم انجام اقدامات متعارف در جهت جلوگیری یا تقلیل خسارات در حقیقت خود مسبب ایجاد آنها بوده و چنین خساراتی منتسب به عامل زیان نیست.

هنگامی که شخصی به ناروا با زیان ناشی از فعل یا نقض عهد و قرارداد دیگری مواجه می‌گردد، همه قواعد مقرر در حوزه مسئولیت اعم از قراردادی و غیرقراردادی جهت اجرای عدالت مهیا می‌گردند تا زیان ناروایی جبران نشده باقی نماند؛ بدین منظور از شرایط و ارکان دعوی مسئولیت صحبت می‌شود و تعهدی برای عامل زیان ایجاد می‌شود تا زیان را جبران نماید. یکی از موضوعاتی که در حوزه حقوق خصوصی مطرح می‌گردد، خسارت و روش‌های جبران آن است. آنچه مسلم است این است که هر گاه ضرر وارد شد باید جبران گردد. خسارت ممکن است مادی یا معنوی باشد و گاهی هر دو جنبه را دارا می‌باشد و علاوه بر این ممکن است جسمانی باشد، دو روش کلی برای جبران خسارت وجود دارد؛ یکی جبران عینی و دیگری جبران بدنی، که هر یک از این دو شیوه اشکال مختلفی دارد. در حقوق ایران و فقه اسلامی نیز شیوه‌های مزبور پذیرفته شده‌اند.

این پژوهش از آن جهت ضرورت دارد که با نگرشی متفاوت موضوع جدید ویروس کرونا را در جهت گیری احکام در راستای جبران خسارت زیان‌دیده مدنظر قرار می‌دهد و با التفات به نقش عامل زیان در حدوث خسارت و لزوم پیش‌بینی نتایج تقصیر خود، نمی‌توان زیان‌دیده‌ای را که نقشی بیش از عدم پیشگیری از زیان ندارد را مکلف به کاهش خسارت دانست و محروم از مطالبه خسارت نمود.

مسئولیت مدنی

درباره مفهوم مسئولیت مدنی برخی بر این عقیده اند که در هر مورد که کسی موظف به جبران خسارت دیگری است، در برابر او مسئولیت مدنی دارد. (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ص ۴۸) و برخی نیز آن را عبارت از مسئولیت شخص در برابر خسارتی که آن شخص یا شیء تحت حراست وی به دیگران وارد می‌کند و همچنین مسئولیت شخص بر اثر تخلف از انجام تعهدات قراردادی تعریف نموده‌اند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۴، ص ۱۷۳)

می توان گفت که اگر شخصی که با دیگری رابطه‌ی قراردادی ندارد ولی به دیگری خسارت وارد کرده است و به عبارت دیگر در هر مورد که شخصی موظف به جبران خسارت دیگری باشد، می‌گویند در برابر او مسئولیت مدنی دارد یا ضامن است. «مسئولیت مدنی عبارت از مسئولیتی است که از قابلیت ارزیابی به مال بر خور دار باشد، مانند آنکه شخص مال متعلق به غیر را اتلاف می‌کند که ضامن آن خواهد بود (ضمان بیرون از قرارداد و مصادیق آن؛ اتلاف، تسبیب، غصب و...)» انصاری؛ طاهری، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۱۸۳۹

انسان وقتی از نظر مدنی مسئول تلقی می‌شود که ملزم باشد آثار و نتایج ضرر وارد به دیگری را جبران نماید (لوراسا، ۱۳۷۵، ص ۲۹). در بعضی مواقع، قانون مسئولیت خطاهای مدنی را بر عهده افراد یا اشخاصی غیر از کسانی که در واقع در رفتاری که منجر به جراحت یا خسارت شده باشد، قرار می‌دهد. به این امر مسئولیت شرعی گفته می‌شود. در مبحث مسئولیت مدنی، جنبه‌ی جرم بودن عمل مد نظر نیست. بلکه موضوع آن تعیین مسئول و عامل ورود ضرر و زیان و در نتیجه الزام او به جبران خسارتی است که به زیان دیده وارد کرده است، می‌باشد. مسئولیت مدنی به ۲ شعبه عمده تقسیم شده است: مسئولیت قراردادی که به آن مسئولیت عهدی یا ضمان ناشی از عقد نیز گفته می‌شود که عبارت است از مسئولیتی که در نتیجه اجرا نکردن تعهدی که از عقد ناشی شده است بوجود می‌آید، مسئولیت قراردادی، ریشه قراردادی دارد و متخلف از قرار داد مکلف است خسارت وارده به متعهد له را جبران کند، دوم مسئولیت خارج از قرارداد که به آن مسئولیت قهری یا ضمان قهری گفته می‌شود از اوامر و نواهی قانونی حاصل می‌شود به عبارت دیگر مسئولیت قهری هنگامی وجود دارد که بر اثر نقض وظیفه‌ای قانونی زبانی به کسی رسد (حسین نژاد، ص ۱۵).

بیماری کرونا

بیماری همه گیر کوید ۱۹، که به عنوان کرونا و ویروس نیز شناخته می‌شود، یک بیماری همه گیر جهانی است که ناشی از سندرم حاد تنفسی است. این بیماری برای اولین بار در شهر ووهان در استان هوبی چین آغاز شد، جایی که چندین مرکز درمانی، گروههایی از بیماران مبتلا به مشکلات شدید تنفسی با علت نامعلوم را گزارش کردند (ژائوو همکاران، ۲۰۲۰). این ویروس در درجه اول از طریق قطرات کوچک ایجاد شده توسط سرفه، عطسه و صحبت کردن منتشر می‌شود و این انتقال سریع بیماری از اهمیت فراوانی برخوردار است. قطرات معمولاً با حرکت از طریق هوا در مسافت های طولانی در سطح زمین یا روی سطح قرار می‌گیرند. از اینرو، کسانی که در نزدیکی فرد ناقل ایستاده اند، ممکن است این قطرات را استنشاق کرده و آلوده شوند. ممکن است افراد نیز با لمس یک سطح آلوده و سپس لمس صورت خود، آلوده شوند.

مبنای مسئولیت مدنی در قانون جمهوری اسلامی ایران

قواعد مسئولیت مدنی مانند سایر مواد قانون در حقوق جمهوری اسلامی ایران، با توجه به فقه و قواعد فقهی و با نگاه به حقوق غرب نوشته شده است.

مبانی فقهی مقابله با بیماری آیات و روایات

رعایت بهداشت فردی و اجتماعی علاوه بر آثار و عوارض آن، از ارزشهای پسندیده اسلامی است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» (بقره آیه ۲۲۲) یعنی خداوند توبه‌کنندگان و پاکان را دوست دارد. البته منظور از پاک‌پوشی عام از پاک‌پوشی جسمی و روحی است. خدای متعال در قرآن خطاب به پیامبر می‌فرماید: «وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ» (مدثر آیه ۴) و لباس خود را پاکیزه نگاه‌دار.

رعایت نکردن بهداشت فردی، توسط ائمه (ع) به شدت مذمت شده است. به عنوان نمونه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در حدیثی، با تأکید ویژه‌ای بر بهداشت و تندرستی می‌فرماید: «تَنْظِفُوا بِالْمَاءِ مِنَ الرِّيحِ الْمُنْتَنِ الَّذِي يُتَأَذَى بِهِ وَتَعَهُدُوا أَنْفُسَكُمْ فَإِنَّ اللَّهَ يُبْغِضُ مَنْ عِبَادَهُ الْقَادُورَةَ الَّذِي يَتَأَنَّفُ بِهِ مَنْ جَلَسَ إِلَيْهِ» (بحارالانوار، ج ۷۳، ص ۸۴) یعنی همواره خود را با آب از بوهای بد شستشو دهید و مراقب بهداشت خود باشید زیرا خداوند از افراد کثیف و آلوده که بهداشت را رعایت نمی‌کنند، متنفر است.

در روایات آلوده کردن محیط اجتماعی که باعث ضرر و زیان به جامعه می‌شود ضمان آور دانسته شده است. در صحیح حلبی از امام صادق (علیه‌السلام) روایت شده است «هر چه که به راه مسلمانان آسیب برساند ضمانت آور است». با الغاء خصوصیت از راه و ابزار ضرر روایت به طور قطع شامل آلودگی محیط اجتماع و آسیب رسیدن به جامعه خواهد بود، «كُلُّ شَيْءٍ يُضِرُّ بِطَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَصَاحِبُهُ ضَامِنٌ». (وسائل الشیعه ج ۱۹ ص ۱۸۳).

پیامبر صلی الله علیه و آله: لَا يُطَوَّلَنَّ أَحَدُكُمْ شَارِبَهُ وَلَا شَعْرَ إِبْطِيهِ وَلَا عَانَتَهُ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَتَّخِذُهَا مَحَبَّتًا يَسْتَتِرُ بِهَا؛ کسی از شما موهای سیل و موهای زیر بغل و موی زیر شکم خود را بلند نکند؛ چراکه شیطان (میکروب) این نقاط را پناهگاه خود قرار داده، و زیر موها پنهان می‌شود. (وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۴۲۲)

امام صادق علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْجَمَالَ وَالتَّجْمِيلَ وَ يَكْرَهُ الْبُؤْسَ وَ النَّبَؤْسَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ إِذَا أَنْعَمَ عَلَى عَبْدٍ نِعْمَةً أَحَبَّ أَنْ يَرَى عَلَيْهِ أَثَرَهَا. قِيلَ: وَ كَيْفَ ذَلِكَ؟ قَالَ: يَنْظِفُ تَوْبَهُ وَ يُطِيبُ رِيحَهُ وَ يُجِصِّصُ دَارَهُ وَ يَكْنِسُ أَفْنِيَّتَهُ حَتَّىٰ إِنَّ السَّرَّاجَ قَبْلَ مَغِيبِ الشَّمْسِ يَنْفِي الْفَقْرَ وَ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ؛

خداوند زیبایی و خودآرایی را دوست دارد و از فقر و تظاهر به فقر بیزار است. هرگاه خداوند به بنده ای نعمتی بدهد، دوست دارد اثر آن را در او ببیند. عرض شد: چگونه؟ فرمودند: لباس تمیز بپوشد، خود را خوشبو کند، خانه اش را گچکاری کند، جلوی در حیاط خود را جارو کند، حتی روشن کردن چراغ قبل از غروب خورشید فقر را می‌برد و روزی را زیاد می‌کند. (امالی طوسی، ص ۲۷۵).

قاعده های فقهی

شناخت دقیق قواعد مهم و بنیادین فقه که زیربنای فقه و حقوق اسلامی را تشکیل می دهد و با توجه به اینکه قانون ما از فقه اسلامی نشأت گرفته است، باعث می شود که حقوقدانان در بیان قوانین حقوقی بهتر عمل کنند. حفظ سلامت خود و دیگران در برابر بیماری هایی که خطر جسمی و یا ضرر شدیدی داشته باشد، واجب است. دلیل عمده ای این مسأله قاعده ی «اتلاف» و قاعده «خطر» و قاعده ی «لاضرر» و قاعده ی «دفع خطر احتمالی» و قاعده ی «تحدیر» است.

الف) قاعده اتلاف و کرونا:

اتلاف به معنای تلف هلاکت و نابودی است؛ و در اینجا منظور همان هلاک کردن و نابود کردن مال است. تلف کردن مال یا در مورد خود مال صورت می گیرد یا به مالیت آن در حالی که خود مال باقی می ماند (بجنوردی، ۱۳۷۹، ص ۷). این قاعده یکی از مشهورترین قواعد فقهی است و فقها از آن بسیار استفاده کرده اند. مفاد این قاعده همان معنای «من ألتف مال الغير فهو له ضامن» است؛ و معنای این قاعده این است که اگر کسی مال غیر را از بین ببرد یا مصرف کند یا از آن استفاده کند و از صاحب مال اجازه نداشته باشد، ضامن است (بجنوردی، ۱۳۷۹، ص ۳). یکی از موجبات ضمان، مباشرت در اتلاف مال غیر است تا آنجا که این مسئله مورد اتفاق تمام مسلمانان بوده و اجماع بر آن قائم گشته است.

ابتلای به بیماری واگیردار به خصوص کرونا سبب تلف شدن مال و حتی جان انسان می شود (هادی، ۱۳۹۸، ص ۷-۹/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳) و کسی که با عدم رعایت بهداشت در برابر این بیماری جان و مال دیگران را تلف می کند ضامن خواهد بود. کسانی که امور بهداشتی در برابر بیماری واگیر کرونا را رعایت نمی کنند و در صورت ابتلا به این بیماری آنرا از دیگران مخفی کنند و دیگران به این بیماری مبتلا شوند و در نتیجه این بیماری خسارتی بر آنان وارد آید، آن اشخاص ضامن خسارت خواهند بود.

اشخاصی که در مشاغل گوناگون صنایع غذایی مانند مراکز تولید مواد غذایی یا رستوران داری و... مشغولیت دارند بایستی در بهداشتی یا نزد پزشکانی که بهداشتی معین می کند برای معاینه حاضر شوند و در صورت مثبت بودن جواب آزمایش آنها از ادامه شغل ممنوع هستند و بایستی نسبت به تعطیلی شغل و حرفه خویش اقدام کنند و در صورتی که بدون رعایت موارد بیان شده از طرف وزارت بهداشت نسبت به ادامه شغل خود اقدام کنند، در صورت انتقال به دیگران، علاوه بر اینکه دارای مسئولیت مدنی هستند و بایستی ضرر و زیان وارده به دیگران را پرداخت کنند، به حبس تأدیبی و جزای نقدی محکوم می شوند.

برخی از مبتلایان به بیماری واگیر کرونا به دلایل گوناگونی مانند خجالت، ترس طرد مردمی و خوف انفصال از شغل بیماری مسری خود را از دیگران پنهان می کنند و این باعث گسترش و شیوع آن به سایرین می شود. ابتلای به بیماری واگیردار به خصوص کرونا سبب تلف شدن مال و حتی جان انسان میشود (هادی، ۱۳۹۸، ۷-۹؛ هونگ، ۱۳۹۸، ۲-۳) و کتمان کننده این

بیماری باعث تلف شدن مال و جان دیگری می شود، بنابراین نسبت به دریافت کننده این بیماری ضامن خواهد بود و بایستی ضرر و خسارتی را که به وی وارد کرده است جبران کند.

بیماران ناقل کرونا در صورت نقض دستورات مقامات بهداشتی و انتشار ویروس خطرناک و کشنده، براساس موازین فقهی و همچنین مواد قانونی، مسئولیت مشدد داشته و عواقب جدی دیگری برای آنها ایجاد می شود. بر اساس آنچه خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران در تاریخ ۱۳۹۸/۱۲/۱۱ آورده است، پایگاه اطلاع رسانی آیت الله مکارم شیرازی، در بخش سوالات شرعی این مرجع تقلید، در پاسخ به سوالی مبنی بر اینکه « چنانچه بر اثر سهل انگاری افراد مبتلا به بیماری های واگیردار و عدم توجه به رعایت بهداشت، این بیماری به دیگران سرایت کند و موجب بروز خسارت گردد، آیا ضامن هستند؟» آمده است: در صورتی که این کار سبب ابتلای به بیماری خطرناک منتهی به مرگ می شود دیه تعلق می گیرد و آن کس که باعث شده باید دیه را بپردازد و اگر فقط هزینه درمانی سنگینی دارد آن را باید بپردازد.

ب) قاعده لاضرر و کرونا:

یکی از مهمترین مسائلی که قاعده ضرر در آن کاربرد دارد مساله ی عسر و حرج است. یعنی هر آنچه برای انسان مشقت بسیار و عجز و ناتوانی به همراه داشته باشد طبق این قاعده از نظر اسلام ممنوع خواهد بود. یکی از مهمترین مستندات برای قاعده لاضرر، وجود قاعده ی معروف و مشهور «لاضرر و لااضرار فی الاسلام» میباشد؛ این قاعده از زمره مشهورترین قواعد پذیرفته شده فقهی است، قاعده ای مسلم که مستند آن حکم عقل، آیات و روایات می باشد (انصاری، ۱۳۶۷، ۳۷۲).

همانطور که در علم اصول بحث می شود، این عبارت نکره در سیاق نفی است و بنابراین از هیأت هایی است که دلالت بر عموم می کند، بنابراین طبق این قاعده هیچ حکم ضرری در اسلام جعل نشده است. این قاعده احکام ضرری را از شریعت اسلامی دور می کند. این قانون، به خاطر جلوگیری از تجاوز به حریم دیگران، حفظ نظم عمومی و حفاظت از مجموعه دارایی افراد جامعه بوجود آمده است.

این قاعده شامل خسارت معنوی نیز می باشد، زیرا از آنجا که عدم جبران آن مستلزم تحقق ضرر برای آسیب دیده می شود و با توجه به عمومیت نفی ضرر در این قاعده باید قائل به ضمان شد؛ علاوه بر این موارد استعمال حدیث لاضرر از پیامبر اکرم (ص) درباره ی رفع ضرر معنوی بوده است؛ برای مثال سمره بن جندب دارای درختی در ملک یکی از صحابه بود، که به بهانه های واهی بدون اجازه وارد ملک او می گردد و مرد صحابی از این عمل خسته شده و هر چقدر به سمره تذکر داد، افاده ای نکرد تا اینکه موضوع را به گوش پیامبر رساند و ایشان نیز سعی داشتند که در ابتدا با روشهای مختلفی سمره را راضی به نرفتن بدون اجازه به آن ملک کنند، ولی چون سمره انسانی لجوج بود، سخن پیامبر را نیز نادیده گرفت و پیغمبر به سمره دستور داد که درخت را از ریشه بکن و جلوی او بیندازد و بعد از آن عبارت لا ضرر و لا ضرار را فرموده اند؛ بنابراین همانطور که اشاره شد، مصداق مورد ضرر در این ضرر معنوی بوده است (خیمینی، ۱۳۸۵، ص ۳۲) با این اقدام ضرر مادی به

سمره وارد نشده بود؛ بلکه پیامبر اسلام این آزارهای روحی و خسارات معنوی را مصداق قاعده ی لا ضرر و لا ضرار دانسته است.

کسی که با رعایت نکردن اصول بهداشتی و پروتکل های اجتماعی سبب بیمار شدن دیگران و بدینوسیله ایجاد خسارت به دیگران شود بر اساس این قاعده ضامن است. شخص باید از زندگی خود مواظبت کند و نمی تواند زندگی را از خود و دیگران بگیرد و نباید خود را در معرض تلف شدن قرار دهد. هرگونه سهل انگاری و بی مبالاتی و بی احتیاطی در رعایت پروتکل های بهداشتی، جان و سلامت و بهداشت عمومی را به خطر می اندازد و باعث آسیب و زیان به خود و دیگران می شود و این کار از گناهان بزرگ می باشد. هر فرد در جامعه نه تنها نسبت به سرنوشت خویش، بلکه نسبت به سرنوشت دیگران نیز مسئولیت دارد و نمی تواند خود را از دیگران جدا بداند. در کوید ۱۹ این امر که شخص ممکن است با لحاظ شیوع ویروس کرونا در معرض ضرر و زیان و حتی از دست دادن جان خود باشد، امری منطقی و واقعی است. براین اساس شخص بایستی به این امر توجه کند و زمینه ورود ضرر به خود را فراهم نکند. در صورتی که شخص برای حفظ جان خود، مستلزم ترک برخی از وظایف عبادی باشد، بایستی برای حفظ نفس آن وظایف را ترک کند. در فقه مواردی که اهمیت حفظ تندرستی و وجوب حفظ سلامتی در موارد خطر و ضرر را نشان می دهد وجود دارند که برخی از آنها عبارتند از:

در مواردی شخص مسلمان اجازه یافته است تا بجای وضو تیمم نماید. ترس از دزد یا حیوان درنده یا کشتن یا مجروح شدن در صورت دنبال کردن آب برای وضو وجود داشته باشد و یا آنکه ضرر معتابهی در اثر استعمال آب چه برای خود یا دیگری بوجود بیاید، و یا آنکه خود و یا دیگری تشنه است و در صورت وضو با آب ترس از تلف شدن وجود داشته باشد و یا تشنگی قابل تحمل نباشد، همچنین درباره بیماری ای که اگر آب را برای وضو استعمال کند، بیماری اش شدیدتر می شود و یا دیرتر خوب می شود و یا آنکه با استعمال آب برای وضو بیمار می شود؛ در همه ی این موارد تیمم واجب است.

در هنگام اشتغال به نماز، قطع نماز جایز نیست اما این امر استثنائاتی دارد که از جمله آن وجود خطر جانی یا مالی فراوان نظیر آتش سوزی و یا غرق شدن و یا کشته شدن و یا سقوط ساختمان و نظایر آن می باشد که در این صورت قطع نماز و نجات خود و یا دیگری واجب است (جواهر، ج ۱۱، صص ۸۶-۱۹). اگر نماز خواندن باعث بیماری و یا تشدید بیماری و یا سختی معالجه شود در این صورت درمان مقدم بر نماز است و در نماز نیز رعایت حال بیمار می شود. به عنوان مثال با توجه به اینکه اقامه ی نماز جمعه از شعائر بزرگ اسلامی است و اقامه ی آن برکات و فضیلت و اجر زیادی دارد در صورت وجود عذر ترک آن جایز بلکه واجب می شود. در این زمینه صاحب جواهر می فرماید: إن حصل ما یصلح لسقوط التکلیف من ضرر أو مشقة لا تتحمل و نحوها مما یندرج به تحت العسر و الحرج أو أهمیة واجب آخر مع التعارض و نحوها توجه السقوط، و إلا فلا (جواهر، ج ۱۱ ص ۲۶۲) یعنی اگر آنچه موجب سقوط تکلیف فریضه جمعه شود مانند ضرر یا سختی و مانند آن که قابل تحمل نباشد به گونه ای که تحت عنوان عسر و حرج مندرج شود یا در تعارض با واجب اهم دیگری باشد (نظیر تعارض با

جهاد و حفظ ثغور) در این صورت فریضه جمعه از مکلف ساقط می‌شود. در غیر این صورت سقوط فریضه جمعه از مکلف وجهی ندارد. در شرایط کنونی جامعه و با شیوع ویروس کرونا به طور جدی، تجمعات عمومی در تزامم با وجوب حفظ نفس خود و دیگران و رعایت بهداشت عمومی است و به تشخیص ستاد ملی مبارزه با کرونا و با اعلام شورای سیاستگذاری نماز جمعه، اقامه نماز جمعه جایز نخواهد بود. مصلحت اقامه نماز جمعه برای جلوگیری از شیوع و گسترش بیماری واگیردار کرونا متوقف می‌شود.

با توجه به قاعده های فقهی وجوب حفظ نفس و قاعده لاضرر و قاعده لا حرج و رفع عسر و مشقت و قاعده تیسیر، در تجمعات عمومی که احتمال عقلایی انتشار بیماری مسری وجود دارد و امکان کنترل و تشخیص بیماران مسری یا افراد در معرض آسیب از نظر پزشکی وجود ندارد و کارشناسان پزشکی و بهداشت برای این باور هستند که هرگونه تجمعی مضر و برای سلامتی و بهداشت عمومی خطر دارد باید تعطیل شود. این گونه تجمعات مذهبی و عبادی مثل نماز جمعه و نماز جماعت در مسجد تازمانی که ضرر عقلایی برای سلامتی و بهداشت عمومی وجود دارد بایستی تعطیل گردد (جواهر ج ۵، ص ۱۱۰). فردی که مبتلا به کرونا شده و با عدم رعایت موارد بهداشتی توصیه شده به وسیله مسئولان بهداشتی، مرتکب تقصیر شده و باعث تلف شدن دیگری شود و به او آسیب برساند، ضامن است و باید جبران کند، فردی که مبتلا به کرونا است و به او گفته اند در محل کار حضور نداشته باشد اما حضور پیدا کرده مقصر است و باید پاسخ گو باشد. مطابق نظر بعضی فقها بیماری که به عمد یا از روی تقصیر، بیماری مسری خود را به اطلاع پزشکش نرساند و بدین وسیله باعث ابتلای پزشک و فوت وی شود، باید دیه وی را بدهد (بهجت، ۱۴۲۸، ج ۳ و ۴، ص ۱۷۲). همچنین در مورد زوجینی که یکی از آنها بیماری واگیردار مقاربتی داشته باشد و طرف مقابل ناآگاه باشد و به او اطلاع ندهد، برای زوج یا زوجه بیمار مسئولیت قائل شده اند (منتظری، ۱۴۲۷، ص ۳۴۳).

پ) قاعده خطر و کرونا:

در این نظریه گفته می‌شود که برای مسئول دانستن شخص حتماً نیازی نیست که شخص در انجام عمل خسارتبار مرتکب تقصیری شده باشد، بلکه همین که از عمل خطر آفرین او، خسارتی بیار آید، شخص خواه در انجام آن عمل مرتکب تقصیری شده یا نشده باشد، مسئول بوده و باید خسارت وارده را جبران نماید. فرضیه خطر در انتهای قرن ۱۹ شکل گرفت و عامل اصلی اقبال و توجه به نظریه مذکور، توسعه صنعت و خسارات وارده ناشی از آن بوده است (حسینی نژاد، ۱۳۸۹، ص ۳۱).

با وقوع انقلاب صنعتی، افزایش تولید جهت کسب سود بیشتر سرلوحه کار کارگاه های بزرگ بود. عواملی مانند عدم رعایت استانداردهای حفاظت فنی و بهداشت حرفه ای موجب شد تا عده ای از کارگران و اشخاص ثالث متحمل ضرر و

زیان مالی و بدنی شوند. در دوره انقلاب صنعتی در کشورهای ذیربط، احراز مسئولیت مدنی کارفرمایان مبتنی بر قاعده تقصیر بود و زیان دیدگان ناشی از کار قادر به اثبات تقصیر کارفرمایان نبودند. در نتیجه بسیاری از خسارت های وارده بدون جبران باقی می ماند. در چنین شرایطی بود که حقوقدانان غرب برای حمایت از خسارت دیدگان نظریه خطر را مطرح نمودند. این نظریه با تلاش حقوقدانان به قاعده خطر تبدیل و مقررات کار کشورها شد. با مطالعه و مذاقه در نظام حقوقی اسلام و استناد به حدیث نبوی { من له الغنم فعليه الغرم } { یعنی هرکس که غنم و منفعت برای اوست، غرم و خسارت نیز بر عهده او خواهد بود } و به تعبیر دیگر { العزم بالغنم }، می توان گفت قاعده خطر بیش از چهارده قرن پیش در نظام حقوقی اسلام تبیین شده است.

عدم رعایت بهداشت گاهی با ترک برخی امور از جمله کتمان بیماری است. میان فقهاء درباره شمول این قاعده نسبت به امور عدمی اختلاف نظر است. برخی مانند مرتضی انصاری (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۹) آن را در امور عدمی جاری نمی دانند؛ ولی برخی دیگر مانند سید مصطفی محقق داماد (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۶۰) و باقر ایروانی (ایروانی، ۱۴۳۲، ج ۱، ص ۱۴۶) آن را جاری می دانند.

شروع فعالیت کاری در ایام شیوع کرونا، به علت ریسک بالای ارتباط کارگران با یکدیگر و عدم رعایت پروتکل های بهداشتی و اجتماعی باعث شیوع بیشتر کرونا خواهد شد. کارفرمایان بایستی موارد بهداشتی اعلام شده از سوی وزارت بهداشت را رعایت کنند تا از ابتلای کارگران، که در این شرایط اقتصادی سخت ناشی از کرونا، تنها منبع درآمد و معیشت خانواده ها هستند، جلوگیری شود. کارفرمایان بایستی در تهیه و ارائه اقلام بهداشتی به کارگران توجه لازم را رعایت کنند. بنابر قاعده خطر که بیان می دارد که شخص لازم نیست تقصیری انجام داده باشد بلکه همین که بداند که عمل او ممکن است باعث ایجاد بیماری در شخصی شود و همچنین براساس قانون مجازات اسلامی؛ در کارگاهی که موارد بهداشتی به درستی رعایت نشده باشد، مرگ کارگران در اثر کرونا می تواند به صورت بخشی یا کامل مشمول "دیات خسارت" از سوی کارفرما شود. این مسئله منوط به رای قاضی دادگاه خواهد بود.

ت) قاعده دفع خطر احتمالی و کرونا:

قاعده نفی ضرر که از آن با عنوان "لا ضرر" یاد می شود از قواعد فقهی و حقوقی مشهور است (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۱۱/محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۳۱) که مستند بسیاری از مسائل فقهی و حقوقی است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۳۱).

این قاعده به ادله فراوانی از جمله آیه « لا تُضار والدَّةُ بولدها و لا مولودٌ له بولده » (بقره: ۲۳۳) (یعنی هیچ مادری نباید به فرزندش ضرر برساند و نیز هیچ پدری نباید به فرزندش زیان بزند. این آیه به مادران اعلام می دارد که با قطع شیر، موجب

زیان و ضرر فرزند خود نشوند و پدران نیز با قطع نفقه، چنین ضرری وارد نکنند. « آیه « فلیس علیکم جناحُ الأتکتبوا و أشهدوا إذا تبایعتم و لا یضار کاتبٌ و لا شهیدٌ» (بقره: ۲۸۲) و از نوشتن (بدهی خود)، چه کوچک باشد یا بزرگ، ملول نشوید! این، در نزد خدا به عدالت نزدیک تر، و برای شهادت مستقیم تر، و برای جلوگیری از تردید و شک بهتر می باشد، مگر اینکه داد و ستد نقدی باشد که بین خود، دست به دست می کنید. در این صورت، گناهی بر شما نیست که آن را نویسید. ولی هنگامی که خرید و فروش (نقدی) می کنید، شاهد بگیرید! و نباید به نویسنده و شاهد، (به خاطر حقگویی)، زیانی برسد و تحت فشار قرار گیرند)، حدیث نبوی « لا ضررَ و لا ضرارَ فی الإسلام علی المؤمن» (موسوی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۷۸) (یعنی در اسلام کسی نباید به مؤمن ضرر بزند) استناد داده می شود.

قاعده و جوب دفع ضرر محتمل یکی از قواعد عقلی است که به موجب آن هرگاه انسان، احتمال ضرر در چیزی بدهد و یا عملی را موجب ضرر بداند به حکم عقل باید از آن اجتناب نماید تا از وقوع در ضرر و زیان محتمل، ایمن گردد، بر همین اساس چنانچه شخص به این احتمال اعتنا نکند و بر عمل مزبور اقدام نماید و نهایتاً دچار ضرر گردد، مورد مذمت واقع می شود لذا گفته می شود دفع ضرر محتمل واجب است. فقها و حقوقدانان می گویند که قاعده لاضرر یکی از پایه ها و مبانی مسوولیت مدنی می باشد چراکه این قاعده سبب می شود، مسوولیت مدنی ایجاد گردد.

قاعده و جوب دفع ضرر محتمل از قواعد معتبر فقهی است که مفادش این است که باید انسان از هر چیزی که احتمال ضرر اعم از دنیوی و اخروی در آن بدهد پرهیز کند (مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۳۰۶). ضرر در این قاعده شامل ضرر متوجه به خود انسان و ضرر متوجه به دیگری می شود. در بیماری واگیردار ضرر متوجه به اشخاص دیگر است. در بیماری کرونا احتمال این ضرر خیلی بالا و قوی است؛ زیرا موجب آسیب های بزرگ و حتی مرگ می شود (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹) بر این اساس همه اعضای جامعه باید جهت دفع ضرر مظنون اعم از جانی و مالی (همان، ص ۷-۹/هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳) بهداشت را رعایت کنند و تخطی از امور بهداشتی حرام است.

عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری های واگیردار مانند کرونا سبب ورود ضرری بزرگ به شخصی که رعایت نمی کند می شود. این ضرر در بیماری کرونا خیلی چشمگیر است؛ زیرا این بیماری خیلی سریع انتقال می یابد. بر همین اساس عدم رعایت بهداشت فردی و رعایت نکردن اقدامات بهداشتی جهت پیشگیری از بیماری کرونا ممنوع خواهد بود. در شیوع ویروس کرونا به دلیل اینکه خطر بسیار جدی است و بویژه در مورد افراد کهنسال و افرادی که دارای بیماری زمینه ای هستند ممکن است باعث صدمات جدی و حتی منجر به مرگ نیز بشود، مواظبت و رعایت دستورالعمل های بهداشتی واجب و سهل انگاری و تسبیب در انتشار ویروس کرونا حرمت شرعی دارد و ضمان آور است. نظام اسلامی در موارد تخلف و خطرناک می تواند با قانون گذاری، مجازات و خسارت نیز برای متخلفان در نظر بگیرد. اقدامات پیشگیرانه در شرایط شیوع

ویروس کرونایی و رعایت بهداشت عمومی و تلاش برای شکست دادن ویروس کرونا و هرگونه همیاری و پشتیبانی، از مصادیق اهتمام به امور مسلمین و خدمت مسلمین و نفع خلق خداست.

رفتار پیشگیرانه منحصر به زیان و ضرر قطعی نبوده بلکه در موارد غیر قطعی و محتمل نیز ممکن است چنین اقدامی انجام گیرد که از آن به دفع زیان احتمالی یاد می‌کنیم. صورت عام رفتار دفاعی به عنوان قاعده، شامل دفع ضرر از خود و منع ضرر به دیگری بوده که در ادبیات حقوقی از آن به قاعده منع ضرر یاد می‌کنند. ویروس کوید ۱۹ ممکن است فردی را آلوده کرده باشد ولی به دلیل تفاوت‌هایی که در افراد مختلف وجود دارد، ممکن است شخص هیچ‌گونه علائمی را از خود نشان ندهد، اما ناقل ویروس بوده و به افراد مسن و یا افراد دارای بیماری زمینه‌زودیک شود و بدینصورت باعث انتقال ویروس به آنها گردد. بر اساس قاعده دفع ضرر محتمل شخص بایستی این احتمال را بدهد که ممکن است دارای بیماری بوده و سایرین را بیمار کند. کوید ۱۹ عمدتاً در بین افرادی که برای مدت طولانی در تماس نزدیک هستند، گسترش می‌یابد. با رعایت فاصله فیزیکی مناسب و یا با قرنطینه کردن خود در یک محل وعدم ارتباط با دیگران و با گذاشتن ماسک می‌توان سرعت انتشار و گسترش ویروس را کاهش داد و در مواردی از آسیب و ضرر و یا حتی مرگ سایرین جلوگیری نمود.

از نظر اجتماعی، حتی اگر یک شخص اطمینان داشته باشد که ویروس باعث مریضی وی نمی‌شود یا اینکه برای او مشکلی به وجود نمی‌آورد، با این وصف، حضور او در جلسات شرعاً ممنوع است، زیرا ممکن است وی حامل و عامل انتقال ویروس به دیگران بوده و در گسترش آن به دیگران نقش داشته باشد، لذا افراد بایستی در جهت کاهش اشاعه این ویروس به دیگران، تماس خود با آنها را کاهش داده و بدینصورت از بیمار نمودن دیگران جلوگیری کنند. اضرار به دیگری مصداق روشن ظلم است و قبیح و حرام است. مهمترین صورت نقض حق حیات قتل است که در ادبیات اخلاقی و حقوقی از گناهان کبیره و دارای عذاب مصرح در قرآن بوده (نساء آیه ۹۳؛ مائده ۳۲؛ اسراء ۳۳) و به لحاظ حقوق کیفری برخی از صور آن دارای مجازات قصاص (بقره ۱۷۸؛ بقره ۱۷۹) و در مواردی برای آن مسوولیت مدنی (نساء ۹۲) مقرر شده است.

ث) قاعده تسبیب و کرونا

تسبیب عبارت است از وارد کردن ضرر به مال غیر که فعل و منشاء ضرر به وسیله خود شخص و بصورت مستقیم نبوده بلکه بر اثر تقصیر و بی‌مبالاتی و غفلت و عدم احتیاط وی صورت گرفته است (مثل اینکه زنجیر سگ را محکم نبندد و سگ رها شده و به عابرین حمله کند) مراد از قاعده تسبیب این است که اگر از انسان عاقل مختار فعلی صادر شود که به طور عادت سبب تلف مال، جان و منافع شخص دیگری شود و میان آن فعل و تلف فرد عاقل مختار عامد دیگری واسطه نشود، این انسان مسئول جبران خسارت آن شخص است. (بجنوردی، ۱۴۱۹، ۳۸/۲؛ کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۱۵۹).

مطابق با ماده ۳۳۱ قانون مدنی هر کس سبب تلف مالی بشود باید مثل یا قیمت آنرا بدهد و اگر سبب نقص یا عیب آن شده باشد باید از عهده نقص قیمت آن برآید. در تسبیب فعل یا ترک فعل شخص با واسطه امری موجب تلف مال می شود و اتلاف با واسطه و به طور غیر مستقیم و با فراهم کردن مقدمات آن صورت می گیرد. برای تحقق جرم انتقال ویروس کرونا غفلت هم کافی است که در اینجا غفلت، بی احتیاطی است و این فرد باید مجازات شود؛ به عنوان مثال فرد مبتلا به کرونا فرد دیگر را مستقیماً به قتل نرسانده اما سبب بوده و با هم نشینی و عطسه و سرفه باعث بیمار شدن فرد دیگر شده است. قانون مجازات اسلامی در ایران مصوب ۱۳۹۲ شمی نیز تسبیب را تعریف کرده و در ماده ۵۰۶ خودش مقرر داشته: « تسبیب در جنایت آن است که کسی سبب تلف شدن یا مصدومیت دیگری را فراهم کند و خود مستقیماً مرتکب جنایت نشود به طوری که در صورت فقدان رفتار او جنایت حاصل نمی شد مانند آنکه چاهی بکند و کسی در آن بیفتد و آسیب ببیند». برخی حقوقدانان ضرر ناشی از ابتلا به بیماری را خسارت نامستقیم می شمارند. بیمار مبتلا به بیماری کرونا که آن را از دیگری پنهان کرده و این پنهان کاری سبب بیماری شخص دیگر می شود، سبب زیان آن شخص شده و برطبق قاعده تسبیب، ضامن خسارت آن شخص خواهد بود. کتمان بیماری واگیردار به ویژه کرونا از دیگران در ذیل اطلاق و عموم این ادله قرار میگیرد؛ زیرا این کتمان سبب کشته شدن برخی از آنان خواهد شد (هادی، ۱۳۹۸، ص ۷) و قتل تسبیبی به حساب می آید. در بیماری کرونا سالمندان، بیماران زمینه ای و زنان باردار بیشتر در معرض مرگ هستند. (هادی، ۱۳۹۸، ص ۳ و ۵؛ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۴۸).

ج) قاعده غرور و کرونا

قاعده غرور که با تعبیر «المغرور یرجع إلی من غره» (ایروانی، ۱۴۳۲، ۱۵۳/۲) (یعنی فریب خورده می تواند در خصوص خسارات وارد شده به فریب دهنده رجوع کند). بیان می شود از قواعد معروف فقهی و حقوقی است و مورد استناد فقهاء و حقوقدانان برای ضمان قرار می گیرد. (بجنوردی، ۱۴۱۹، ۲۶۹/۱)

غرور از ریشه «غرر» است که در لغت به معنای خدعه، فریب، نیرنگ، ضرر، خسران و زیان آمده (جوهری، ۱۴۲۹، ۷۷۰-۷۷۱) و در اصطلاح فقهی در اینجا نیز به معنای ضرر و خسارت است، براین اساس مراد این است که کسی که توسط شخصی فریب خورده اگرچه قصد فریبش را نداشته و زیان به وی وارد شده، می تواند به آن شخص مراجعه کرده و آن زیان را از وی بگیرد (بجنوردی، ۱۴۱۹؛ ۲۶۹/۱).

شخصی که با پنهان کاری فرد مبتلا به بیماری واگیردار، این بیماری را از او دریافت می کند میتواند به غار (فریبنده) که همان بیمار کتمان کننده است رجوع کرده و خسارت خودش را دریافت کند. شخص بیمار با داشتن ویروس کرونا، که از نظر پزشکی بسیار خطرناک بوده و آسیب های بسیار جدی را به مبتلایان به آن وارد می آورد، با برقراری ارتباط با سایر افراد

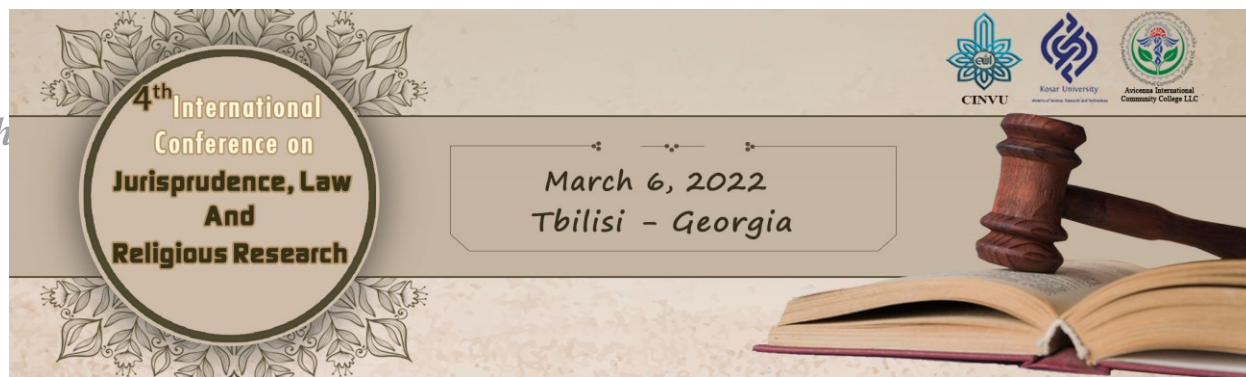

سالم و رعایت نکردن پروتکل های بهداشتی و یا مخفی کردن بیماری خود از دیگران و فریب دیگران، باعث وارد آمدن ضرر به فرد می شود، بر اساس قاعده فوق، بایستی خسارت افراد صدمه دیده را پردازد.

چ) قاعده تحذیر و کرونا

قاعده تحذیر (هشدار) از قواعد معروف فقهی و حقوقی است که براساس آن هرگاه کسی قبل از انجام کاری به دیگران نسبت به آسیب های آن هشدار دهد در صورت وجود شرایط ضمانتی نخواهد داشت. (بجنوردی، ۱۴۰۱، ۱۶۳/۱). برای این قاعده به ادله فراوانی از جمله آیه *وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ* (یعنی؛ و در راه خدا انفاق کنید [با ترک انفاق] خود را به دست خود به هلاکت نیفکنید) (بقره ۱۹۵).

حقوقدانان تصریح کرده اند که فرد مبتلا به بیماری واگیردار موظف به مراقبت متعارف برای حفظ دیگران و قربانی های قابل پیشبینی از آن است (پائولا/والکر/نیکسون، ۲۰۱۰، ۱۵۲). این مراقبت شامل هشدار به دیگران نیز می شود. در صورتی که بیمار دیگران را از بیماری واگیردار خویش آگاه سازد و اقدام های بهداشتی را انجام دهد هشدار لازم را انجام داده و هیچ ضمانتی نسبت به دیگری درباره این بیماری نخواهد داشت. مراد از بیماری های واگیردار، بیماری های ناشی از یک عامل عفونی خاص یا فرآورده های سمی آن است که با انتقال مستقیم یا غیرمستقیم آن عامل یا فرآورده های آن به وسیله انسان ها، حیوان ها، گیاه ها، اشیاء و ... انتقال می یابند و در کل جامعه به سرعت پخش می شوند (فولادبند، ۱۳۹۱، ص ۹۸). بیماری کرونا یک بیماری واگیردار بسیار خطرناک است که باعث صدمات جدی به فرد و حتی منجر به مرگ افراد می شود. فرد مبتلا به این بیماری بایستی خود را از ارتباط با دیگران و حضور در جمع افراد حفظ کند و ابتلای خود به این بیماری را اعلام دارد، هنگامی که شخص اقدامات بالا را انجام داد اما شخصی به او نزدیک شد و به بیماری مبتلا گردید، بر اساس قاعده تحذیر هشدار شخص مریض را نادیده گرفته و از این باب تقصیری بر فرد بیمار وارد نیست و نمی توان انتظار جبران ضرر و خسارت از وی داشت.

بحث و نتیجه گیری

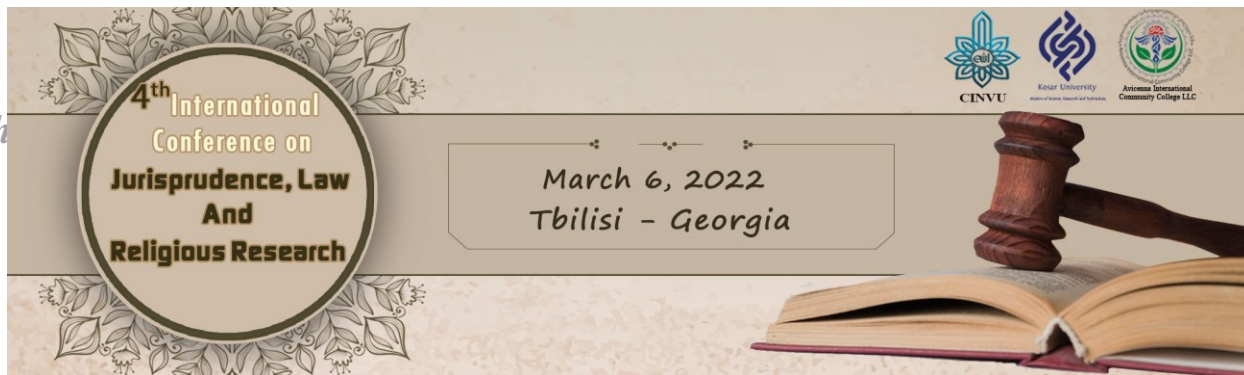
ویروس کرونا یک بیماری همه گیر جهانی است و علی رغم اینکه جدیداً چندین نمونه واکسن برای پیشگیری از آن به تایید سازمان بهداشت جهانی رسیده است؛ اما تنها راه پیشنهادی برای در امان ماندن از آن و جلوگیری از گسترش بیشتر آن رعایت پروتکل های بهداشتی اعلام شده از طرف مسئولین بهداشت می باشد.

در فقه اسلامی، برخورد عقلانی و رعایت مسائل بهداشتی و پزشکی مورد تایید است. این رویکرد با استناد به قواعد فقهی مانند قاعده لاضرر و با استناد به روایاتی از پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم، راه حل بیماری های همه گیر مانند کرونا را قرنطینه و رعایت فاصله اجتماعی می داند. براساس آیات و قواعد فقهی می توان گفت که برای غلبه بر این بیماری، باید هم دولت ها و هم مردم مسئولیتی را در مبارزه با آن بپذیرند. دولت ها باید نحوه تعادل بین سلامت جمعی و حقوق و ارزش های فردی و آنچه استراتژی های انتخابی از نظر مسئولیت های جمعی و فردی است را به خوبی مدیریت کنند و در این بحران سلامت جمع را بر خواسته های افراد ترجیح دهند. از وظایف دولت می توان به مسائلی مانند ضمان حکومت در خسارات جانی، مالی، تعارض اقتصاد و سلامت، کاربرد قاعده احسان، قاعده لاضرر و تحدید آزادی، امنیت ملی و اشاره کرد. مردم نیز باید بر اساس قاعده لاضرر و سایر قواعد فقهی در تعیین تصمیمات و نحوه تصمیم گیری ها مشارکت داشته باشند و برخی محدودیت ها را که دولت در مبارزه با این ویروس اعلام می کند را به خوبی اجرا و از انتشار ویروس کرونا جلوگیری کنند.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند، (۱۱۱۵ق). تهران: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)؛ انصاری، مرتضی (۱۴۱۹ق)، فرائد الأصول، قم: مجمع الفکر الاسلامی، چ ۱.
- انصاری، مسعود و طاهری، علی؛ تهران، جنگل، چاپ سوم ۱۳۸۸
- انیس، ابراهیم، مصطفی، ابراهیم، ۱۳۷۷، المعجم الوسیط، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ هفتم
- ایروانی، باقر (۱۴۳۲ق)، دروس تمهیدیة فی القواعد الفقهیة، قم: دارالفقه، چ ۵.
- بهجت، محمد تقی (۱۴۲۸ق)، استفتائات، قم: دفتر آیت الله بهجت، چ ۱
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مسئولیت قراردادی، مجله حقوقی وزارت دادگستری، شماره ۱، ۱۳۶۴
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ ترمینولوژی حقوق؛ چ ۱۵، تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۴.
- محمدحسن النجفی؛ حقه و علق علیه و اشرف علی طبعه عباس القوجانی، ۱۴۳۰ق، انتشارات: دار احیاء التراث العربی
- حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۱۲، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، انتشارات: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، جلد ۱۹.
- حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۱۲، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، انتشارات: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، جلد ۱.
- حسینی نژاد، حسینقلی، ۱۳۸۹، مسئولیت مدنی، انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد
- موسوی خمینی، سیدروح الله (امام خمینی) ۱۳۸۵، ش، الرّسائل، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن، ۱۳۶۵ ق، تهذیب الاحکام، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیة، چاپ چهارم، ج ۶ و ۱۰
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۸۸، امالی شیخ طوسی (عربی - فارسی)، ناشر: اندیشه هادی.
- فولادبند، فرحناز و همکاران (۱۳۹۱ش)، بیماریهای واگیر، شیراز: دانشگاه علوم پزشکی شیراز، چ ۱.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶) قواعد فقه، جلد ۴، مرکز نشر علوم اسلامی، تهران.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۴، حقوق مدنی، الزام های خارج از قرارداد: ضمان قهری، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶)، الزام های خارج از قرارداد: ضمان قهری - مسئولیت مدنی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هشتم.
- لورراسا، میشل، ۱۳۵۹ش، مسئولیت مدنی، ترجمه دکتر محمد اشتری، تهران، مؤسسه حقوقی تطبیقی.
- مجلسی، محمد باقربن محمد تقی، ۱۴۰۴، بحار الانوار، ناشر: دار احیاء التراث العربی، جلد ۷۳.

- محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ق)، قواعد فقه مدنی، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، چ ۱۲.
- مصطفوی، سید محمد کاظم (۱۴۱۷ق)، القواعد، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چ ۳.
- منتظری، حسینعلی (۱۴۲۷ق)، احکام پزشکی، قم: سایه، چ ۱
- مهدوی، حمید ۱۳۹۴، فرهنگ مبین: شرح و بررسی واژگان قرآن کریم، انتشارات احسان.
- موسوی بجنوردی، محمد، ۱۳۷۹، قواعد فقهیه، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، چ ۱
- موسوی، سید مرتضی (۱۴۰۵ق)، رسائل الشریف المرتضی، قم: دارالقرآن الکریم، چ ۱.
- هادی، مهدی (۱۳۹۸ش)، کروناویروس جدید، تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران، چ ۱.
- هونگ، جانگ ون (۱۳۹۸ش)، دستورالعمل عمومی پیشگیری از ابتلاء به ویروس کووید ۱۹ (ویروس کرونای جدید)، ترجمه امین بذرافشان و همکاران، شانگهای: انتشارات علم و فناوری شانگهای، چ ۱.
- عاملی، شیخ حر (۱۱۰۴) وسایل الشیعه، نشر آل البیت، قم
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه تهران: دارالکتب الاسلامیه؛

- Zhu, Z., Xu, S., Wang, H., Liu, Z., Wu, J., Li, G & .Zhu, S. (2020). COVID-19 in Wuhan: Immediate Psychological Impact on 5062 Health Workers. medRxiv.